

Péter Mihály Az erdélyi fogorvoslás történetéből című munkája, a fogorvosi szaknyelv és a népi foggyógyítás

1. Péter Mihály kitűnő könyve 2006-ban jelent meg a Mentor Kiadónál Marosvásárhelyen. A munka öt részből áll: 1. A fogorvoslással kapcsolatos magyar nyelvű irodalom kezdetei Erdélyben; 2. Erdélyi származású neves fogorvosok; 3. A fogorvostudomány oktatása Erdélyben; 4. A magyar nyelvű vagy magyar nyelven is közlő fogorvos-tudományi szakfolyóiratok Erdélyben 1919 és 1940 között; 5. Függelék.

A szerző és munkatársainak célja az volt, hogy a magyar vonatkozású és még nem közölt vagy kevésbé ismert adatokat megmentsék az enyészettől. Az adatmentésen kívül azonban gondos, bőséges bibliográfiát is találunk minden fejezet végén.

Filológiai, nyelvészeti és néprajzi szempontból a legérdekesebb rész az első, mely az Erdélyben keletkezett vagy ott megjelent olyan munkákat veszi számba, melyeknek fogorvosi vonatkozásuk is van.

Az első fejezetben a következő szerzőkről és munkákról találunk gazdag, sok újdonságot is tartalmazó adatokat: Lecsés György: *Ars medica* (1577), a továbbiakban AM.; Meliusz Juhász Péter: *Herbarium* (1578); Apáczai Csere János: *Magyar encyclopaedia* (1653); Nadányi János: *Kerti dolgoknak le-írása* (1669); Pápai Páriz Ferenc: *Pax corporis* (1690); Felvinczi György: *Angliai országokban levő Salernitana Scholanak jó egészségről való meg-tartásának módgyáról írott könyve* (1693); Weszprémi István: *A' kisded gyermekeknek nevelésekről való rövid Oktatás* (1760); Juhász Máté: *Házi különös orvosságok* (1760); Mátyus István: *Diaetetica I., II.* (1762, 1766), *Ő és Új Diaetetica I–VI.* (1787 és 1793 között); Csapó József: *Kis gyermekek isputalja* (1771), Marikowzki Márton: *A' néphez való tudósítás. Míképpen kellyen a maga egésségére vigyázni* (1772); Vásárhelyi Sámuel: *Az egészséges hosszú életéről* (1792); Benedeki Enyedi Ó János: *Falusi emberek patikája* (1801).

Bár Péter Mihály könyve nem nyelvészeti jellegű, a szaknyelvek, sőt a néprajz kutatói is haszonnal forgathatják.

2. A könyv **szaknyelvi tanulságai**. Péter Mihály az általa tárgyalt munkáknak megnevezi azokat a fejezeteit, melyekben a fogorvosi szaknyelvvvel kapcsolatos adatok találhatóak (sajnos lap-számokat ritkán közöl; ezeket, ahol szükségesnek találtuk, pótoltuk), s típusok szerint felsorolja és értelmezi a fogorvosi vonatkozású kifejezéseket, nem vizsgálva természetesen azt, hogy a szó a tárgyalt műben fordul-e elő először, vagy használatos volt-e már korábban is. – Az ismertetés során minden esetben utalunk arra a TESz., az EWUng. és saját vizsgálataink alapján, ha a szó első előfordulásáról van szó. – Néha nehéz megállapítani, hogy valóban első-e az előfordulás, hiszen a szavak szaknyelvi jellege miatt a szótárakban legtöbbször nem találunk adatot; ilyenkor legfeljebb azt tudjuk mondani, hogy véleményünk szerint vagy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a szó itt fordul elő először.

Péter Mihály Lecsés György *Ars medicájából* például a következő foggyógyítással kapcsolatos kifejezéseket gyűjtötte ki: anatómiai kifejezések: a *csontok hártýája*, a *szájnak bőre* (valószínűleg 'nyálkahártya'), *száj*, *fog*, *íny*, *ideg*, *fogaknak húsa*, *pofa*, *orcának bőre*, *külső bőr*, *alsó állkapca*, *felső állkapca*, *nyelv*, *nyelv oldala*, *nyelv gyökere*, *nyelv alatt való ér* (Péter 2006: 20). Ha egy szó magyarázatra szorul, azt is megteszi: a *fogaknak fészke*, *ágya* az alveolust, parodontiumot jelenti (Péter i. h.). Felhívja a figyelmet arra is, hogy néhány szó több fogalmat is jelölhet, például az *ín* (a közös íráskép alapján) foghúst és ideget, az *íz* ízületet és kóros folyamatot is. Vannak olyan kifejezések, melyeknek csak hozzátétőlegesen tudja megadni a jelentését, például az *állkapcsoknak hártýája* szerinte lehet ízületi felszín, de csonthártýa is (i. h.).

Az általa gyűjtött élettani szakkifejezések: *kineveli az fogat*; *fog*, *hogy hamar keljen* ('dentitio'); *meggyógyítja*, *elveszi a fájdalmat*; *hamar megszűnik az fájdalom*, *elosztatja az fájdást*, *teljeséggel elmúlik*, [a fájás] *kétség nélkül meggyógyul* (Péter 2006: 20), *az Fognak húsos felén az megh tüzesülés* (i. m. 23); *fakadék igen fut*, *fakadások rothadni kezdenek* (i. m. 26). Kóroktani, tünettani,

diagnosztikai kifejezések és körülírások: *szájnak bűdössége, Iz eszi, a Fogh husának rothadása, az az Iz etele* (i. m. 20); *fognak fájása, fog férgesedése, szájban való hév fakadozás 'aphtae, alcola', ínyn és szájban való kelés; [a fogak] néha igen kin ülnek, néha hozzak, néha el is törnek valami okból, néha megh váslódnak [...], megh is feketülnek és rüth rozsdával be is burittatnak az gondviseletlenség mia. [...] Inognak is az fogak [...], és fészkei az fogaknak megh tágulnak. [...] Az gyakorta való chiorgás az fogakat megh eszi, megh odvasittia, megh rothasztya, és néha az Ágyából ki bontakoztattya* (i. m. 23). *Fog kelése, fog feketesége; Az fogaknak húasai kith Magyarul Innek is hívonk néha igen megh nevekődnek, annyira hogy meegh az fogat is elborittják [...] Néha penigh megh rothadnak, mikor az chipkődő erős sok nedvességek rea ragadnak, és az fogaknak töveit megh sebösítik, avagy fakadékokkal be borittják ('gingivitis hyperplastica, skorbut, gingivitis ulcerosa, parodontitis marginalis profunda'?)* (i. m. 24), *Fognak húsán való kelevén, az az , Innek megh kelése 'abscessus, vestibularis fistula, esetleg epulis'; nyelv alatt való dagadás 'ranula'* (i. m. 25), *az ál kapca le esése, ínyn megkelése, kelevény gennyedtsége, kemény dagadás, meg evesődik, szájban való varak, száj bőre felhámol, kemény dagadás* (i. m. 26).

Összegyűjtötte azokat a kifejezéseket is, melyek a gyógyszerek felhasználási módjára utalnak: *firkáld, tedd az fog odvába, add megenni, hintsed meg, kenjed, töröld, tegyed az fájó fogra, tartsd az fogon (vagy az szájadban), add meg innya, kösd rá kívül, hintsed, mossad, pároljad, nyeld el* (i. m. 28), *rágjad, tartsad a szájban, ragasszad reá* (i. m. 34).

Foglalkozik a lehetséges gyógyszerekkel is. Ezek főleg növények, de lehetnek ásványi vagy a ház körül található egyéb anyagok is, valamint állati szerek, állati ürületek, ezek közül (mint a szerző írja) több a „megmosolyogtató” szer vagy módszer.

A gyógyszereket *lé, főzet, kivonat, hamu, por* stb. formában javasolja az Ars medica felhasználni (i. m. 24).

Péter Mihály kitér az Ars medicában javasolt egyéb gyógymódokra is: *párolás, füstölés, a fog húsának feltágítása, vassal kiszaggatás, beretvával kimetszés* stb. (i. m. 25).

Az általa felsorolt fogorvosi szakszókincsbe tartozó szavak közül több itt fordult elő először (olykor csupán az itt megnevezett jelentésben): *béka* 'nyelv alatti daganat' (TESz.), *íz* 'rák, gyulladás, fekély' (vö. TESz.), *gargarizál* 'torkot öblít' (TESz.), *a fog fészke* 'fogmeder', *a fog ágya* 'ua'.

A további könyvek feldolgozása hasonló az Ars medica-beliéhez. E könyvek nagy részében azonban többnyire ugyanazok a szakszók fordulnak elő, mint az Ars medicában.

A továbbiakban eltekintünk Péter Mihály részletes elemzésétől, s csupán szokat a szavakat emeljük ki, amelyek az adott műben új szakszóként jelennek meg.

Mélius Herbáriumában egyetlen olyan tünetnevet találtunk, mely az Ars medicában nincs meg: *ajaknak hasadása* (Péter 2006: 33).

Pápai Páriz Ferenc Pax corporisában szerintünk újként jelennek meg a következő kifejezések: *a száj felfő* 'gingivitis, gingivostomatitis', esetleg: 'parodontitis' (vö. Péter 2006: 50), valamint a [gyerekek] *forróznak* 'belázasodnak, lázasak'; *tsiklandás* 'érzékenység?' (vö. i. m. 51; a szó már előfordul az Ars medicában is, de ott inkább 'viszket' a jelentése), *ajka-tserepezés* (i. m. 50–1); *az ínyn kiévődik* (i. h.). Ez utóbbit a TESz. Mátyusnál jelzi először, pedig, mint látjuk, már a Pax corporisban is előfordul. A szó jelentése a TESz. szerint 'főlemésztdés, fogyás, rothadás'; a szöveghelykörnyezet alapján itt szerintünk inkább: 'sorvadás'. – Pápai Páriz Ferenc a fog- és szájbetegségek kezelésére új módszereket is ajánl. A fogfájás ellen a leghasznosabbnak azt tartja, hogy a foga fájó ember menjen gőz-feredőbe, ott izzadjon, és köpölyöztesse meg magát a nyakán és a vállán (Pápai Páriz 1747: 80), *s szittasson hólyagot a két füle tövén,** ez ugyanis a fogra rohanó évő nedvességeket magához szítja. Pápai Páriz Ferenc a nedvességeknek út közbeni elfogására a homlok bekötését

* Ez utóbbit lásd még Becskerekínél is (Hoffmann 1989: 383); a gőzferedőt azonban Becskereki (I. Hoffmann 1989: 349) nem javasolja, s a következőket írja: az kin penig [...] fogfájás vagon [...] az feredőnek békét hagyjon.

javasolja különféle szerekkel átítatott ruhával (Pápai Páriz 1747: 81). Hasznosnak tartja még a *köpölyözést* is az íny nyavalyáira (vö. Péter i. m. 52–3). Igaz, hogy a *köpölyözés* és a *hólyag szítása* a foggyógyításban először Pápai Páriznál jelenik meg, a kifejezések más betegségek kezelésére korábbiak. A *hólyag szítása* először az Ars medicában fordul elő.

Mátyus István Dieteticájában első előfordulásnak tűnik a Dietetica első kötetében, A' Szájnak és Fogaknak tisztításáról című fejezetben a [fogad húsa] *el-gombásul* kifejezés (Péter 2006: 75). A Dietetica második darabjában szó van a fogtípusokról is. Itt ezt olvashatjuk: *a két utolsó zápfogak pedig a' huszadik esztendő felé szoktak ki-nőni, a' honnan azok, minthogy az Embernek e'kor kezd inkább esze lenni bõltesség fogainak is nevezetnek* (i. m. 74). Szerintünk a *bölcsességfog* elnevezés itt fordul elő először. A fogelnevezések közül egyediek és újak a következők: *kutya-fog* 'szemfog'; *hoportyos bütiűjű kettős gyökerű zápfog*; *nagyobb, simább tetejű, hol három, hol négy gyökerű keményebben fundált zápfog* (i. m. 76). Maga a *zápfog* azonban korábbi, már a SchlSzj.-ben is előfordult. – Az Ó és Új Dietetica második darabjának 5. részében (260) van egy érdekes szó, melyet sem Péter, sem a TESz. nem említ: *A' szájnak belső fel' tsattagzásait* ['felhólyagzás, kelevény'] *és fésjér sebetsekit a' szopó gyermekben semmi hamarabban nem orvosolja...*

Csapó József a Kis gyermekek isputalja című munkájában új szó a nyelv alatt lévő *Kötő-In* vagy *Zabolátska* ['nyelvfék'], mely a szlovén eredetű *zabla* szóból származik, s ő ír először a *Hasatt ajuku Gyermekek[ről]* is, s megemlíti, hogy *Némellyek illyeteneket Nyúl-szájúaknak* nevezik (Csapó 1771: 16).

Péter Mihály adatait megtoldanánk még néhány ugyancsak erdélyi vonatkozású munkával. Az egyik Pápai Páriz szótára, melyben ugyancsak található néhány fogorvosi szakszó. Nála fordul elő először a *szemfog* elnevezés (PPI. 178), s igen érdekes megoldásokat használ a szótárában a met-szófogakra is: *első metélő fog, nevető-fogak* (PPI. 164, 178).

Fontos erdélyi források találhatók a Radvánszky-gyűjteményben is. Radvánszky Béla több kéziratos orvosló könyvet gyűjtött össze, s a XX. század elején tervezte ezeknek a kiadását. Erre azonban akkor nem került sor, csak 1989-ben a szegedi Adattár a XVI–XVII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez című sorozat részeként Hoffmann Gizella szerkesztésében. – Ezek az „orvosló könyvek” nem egyetemet járt orvosdoktoroknak munkái (bár találunk közöttük iskolázott, latinos műveltségű szerzőket is). A könyvek legtöbbször a házi mindenek könyvek kategóriájába tartozik, s tartalmaz a népi hiedelmektől kezdve a klasszikus szerzőktől (Galenus, Plinius, Avicenna, Diaszkoridsz, Magnus Albertus) származó recepteket és tanácsokat is.

Ezek közül három olyan receptes könyvet érdemes megemlíteni, melyek biztosan Erdélyben keletkeztek: 1. *Medicinae variae* (1603 k; a továbbiakban MV.); 2. Újhelyi István: *Orvosságos könyv* Apafi Anna számára (1677); Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség* (1698–1703).

A *Medicinae variae*ben 13 recept van a száj- és fogbetegségekre + 12 a Jegyzetek című fejezetben (*szája az kinek megh vesz* [26, 47], *foghfaias* [30, 44, 45] stb.), a korábban említett munkákhoz képest azonban a receptek alig tartalmaznak a fogorvoslással kapcsolatos új szakszót vagy kifejezést. A Jegyzetek részben ilyennek tűnik a fog *zsibbadása* (Hoffmann 1989: 512) és a *váladék* (i. m. 518), mely a TESz. szerint először 1825-ben fordult csak elő!

Újhelyi István Orvosságos könyvében 16 recept van száj- és fogpanaszokra (a munka tartalomjegyzéke szerint azonban még volt 5 recept, de ezek lapjai elvesztek), új szakszó azonban ebben a könyvben sincsen. Találunk azonban nála egy igen jó leírást az ínygyulladásra: *mely embernek inyébül vér jó, mikor szíjja a fogát* (Hoffmann i. m. 314). Ez a tüneti leírás azért fontos, mert a TESz.-szel ellentétben (mely 1792-re teszi a *fogát szívja* első előfordulását), itt egy korábbi adatot találunk.

Becskereki Váradi Szabó György munkája (melynek eredeti kézirata a Székelyudvarhelyi könyvtárban található) közel 60 receptet tartalmaz fog- és szájbetegségekre. A receptekben említett tünet- és betegségnevek hasonlóak a többi forrásban találhatóéhoz.

Összefoglalva: elmondhatjuk, hogy mindezek a munkák – mint Péter Mihály ismertetéséből is kiderül – jó áttekintést adnak a régi erdélyi fogorvoslás szókinszének a helyzetéről, s bizonyítják, hogy a korabeli foggyógyítás szókinsze viszonylag egységes lehetett (s mint kutatásaink mutatják, több foggyógyítással kapcsolatos szó vagy kifejezés ezekben fordul elő először).

2. Péter Mihály munkája nemcsak nyelvészeti, hanem **néprajzi szempontból** is érdekes és gondolatébresztő. Bár részletesen nem foglalkozik a népi gyógymódokkal, több helyen mégis utal olyan jelenségekre s a népi gyógyításnak olyan sajátosságaira, „megmosolyogtató receptekre, gyógyító eljárásokra”, melyek igen tanulságosak, hiszen jól tükrözik a népi hiedelemvilágot, s pontosan megmutatják a népi gyógyító eljárások jellemző sajátosságait.

Megemlíti például a mágikus gondolkodásmóddal kapcsolatos s a népi gyógyításban gyakran előforduló állati eredetű hatóanyagokat. Az Ars medicából a következőket: *kecsketej, kígyóbőr, nyúl-agy, szarvasagancsból és kecskeszarvból készült por, kígyóbőr főzete, földi giliszta hamva, hernyó* – bár az utóbbiakat megmosolyogtatónak tartja (i. m. 28).

A Pax corporisból is idéz hasonlókat, s „ganétherápiára”^{***} utaló adatokat is: *tyúk epéje, márciusban fogott nyúl szeme, kakastréjnak a vére; lúdgané, számgargané*, s megjegyzi, hogy bár Pápai Páriz nem hisz a babonában, mégis találunk munkájában hatástalan, sőt egyenesen káros szereket és eljárásokat. Minderről az a véleménye, hogy Pápai Páriznak nehéz volt megszabadulnia a meggyökeresedett szokásoktól, s hogy a Pax corporisban a gyógyítás több évtizedre visszanyúló szokásai ütköznek a bontakozó, racionális tudományokra alapozott medicinával (i. m. 53–4).

Juhász Máté munkájával kapcsolatban megjegyzi, hogy „Gyakran minden képzeletet meghaladó „gyógyszereket” rendel. Ilyenek: *szamár- és vadkamvizelet, lótajték, borjúláb körme, szarkaláb, vakondszív, szarka agyveleje, nőstény hering teje, borjúháj, szárított földi geleszta, denevérpör; holló, tövises disznó, fecskefióka, teknősbéka hamva; fehér eb, tehén, ló, sertés, lúd ganéja* (Péter 2006: 70). A következő recepteket idézi tőle fogfájás ellen, illetve a fájó fog kiejtésére: *Ha férfi vagy férfi gyermek: Paripa ló ganéját szedgyenek, 's tiszta edényben téven víz nélkül tegyék parászára, erőssen melegítsék meg, töltsék hosszú ruhába, a' ki fejét által érje, 's takarják belé és a' mely felől fáj kössék a' pofájára olly melegen a' mint el-állhattya, megindítja a' nedvességet, s a' fáj-dalmat is azonnal meg-szünteti. prób.* [= próbált] [...] *Az aszszonyoknak 's Leányoknak kantza ló ganéját kell alkalmaztatni hasonló formán a' természetre nézve. Vagy Hogy a' fájó fog, fájdalom nélkül ki-essék: Szent György nap előtt szedgy egynéhány leveli békát, mely a' fákön szöll nyárba, fedő alá egy tsuporba téven vízbe főzd addig, míg tsak a' tsontya marad, az után ki vévén a' tűzről hadd meg-hidegdeni a' vizet, és melly zsir rajta marad fellyül, szed egy üvegetskébe, 's mikor kivántatik tollú szálát belé mártván illesd a' fájó fogat, ki esik fájdalom nélkül, de egésséget meg ne érjen, mert az-is ki esik, úgy olvastam* (Péter i. m. 70).

Idézi Nadányi János könyvének következő mondatát is: „vadnak itt nem kevés dolgok a' mely-lyek magamnak-is nem igen teczenek [...] minden okosság kívül lenni láczanak [...], nem egyebek

^{***} A népi gyógyításban gyakori volt az emberi és állati testnedvek, valamint székletek alkalmazása, azaz a ganéjterápia is, mely a legtöbb esetben nyilván azt célozta, hogy a betegben lévő démon megundorodjék tőle, és távozzék. Ezért keverték már ősrégi idők óta a különböző állatok ganéját gyógyszerekbe. Az ókori Egyiptomban is alkalmazták már emberi ürülékét gyógyszerként (Duin–Sutcliffe 1993: 12), Mezopotámiában pedig az agyagtáblák tanúsága szerint gyíkszékletet (i. m. 14). A galambganéjt például, melyet az asszírok olajba keverve használtak gyógyszerül, bizonyos indián törzsek még a múlt században is a húgycsőfolyás gyógyítására tartották alkalmazsnak. Az alexandriai Serapion (Kr. e. 3. század) pedig a leghatásosabb gyógyszerek közé sorolta a krokodil bélsarát, melynek ára igen magas volt, sőt Quintus Severus Sammonicus (Kr. u. 3. század) az egér bélsarát esővízben feloldva találta a leghatásosabb szernek az emlők megduzzadása ellen, borogatás formájában. A középkorban azután valósággal dúlt a ganéjterápia, mely igen válogatós volt; egyik betegségre a báránnyanéj volt jó, a másíknak csak a sertésganéj használt, a harmadíknak pedig a lógané (Pólya 1941: 19).

babonaságnál; mindazáltal tetszet énnékem azt az részt-is ki-irnom, hogy az könyvem valami módon csonkául ki-bocsáttatnak lenni ne lássék” (Péter i. m. 45).

Csapó József könyvéből a következő állati eredetű gyógyszereket sorolja fel: *csiga pora, nyúl feje velő, bornyúláb velő, kappanász, kakastaréj vére* (i. m. 82), de megjegyzi, hogy Csapó babonás szereket, eljárásokat nem rendel, vagy csak nagyon ritkán.

Benedeki Enyedi Ó János könyvéből idéz egy fogfájásra ajánlott receptet (pogácsát), melynek egyik alkotóeleme a *pókháló*, s hozzáfűzi, hogy meglepő, hogy Enyedi e gyakori bántalomra csak egy ilyen – inkább kuruzslásra jellemző – gyógymódot ajánlott (i. m. 96).

Megjegyzí (s a népi recepteknek ez jellemző sajátossága), hogy az Ars medica szerzője általában bízott a gyógyszerek nagy részében, hiszen ilyen megjegyzéseket tett: *nagyon használ, megpróbáltatott sok főemberektől, igen jó orvosság, próbált, Galenus orvossága ez, Galenus discséri, László király orvossága ez* (i. m. 27) stb., Juhász Máté pedig másokra hivatkozik megerősítésül, amikor azt írja, hogy *ki esik fájdalom nélkül, úgy olvastam* (i. m. 70; a kérdésről l. még később is).

Péter Mihály megemlíti a népi kommandálásnak azt a szuggesztív formáját is, mely magukon vagy másokon kipróbált szereket ajánl (l. Juhász Máténál: *prób.* [= próbált]; i. m. 70).

Mindezek a megjegyzések felhívják a figyelmet arra, hogy a régi orvosló könyvek és recept-
könyvek gazdag anyagot szolgáltatnak a népi gyógyítás kutatásához is.

Csupán ízelítől, kiegészítésképpen, **gyűjtöttünk e munkából még néhány adatot**, melyek a népi gyógyítás és foggyógyítás jellemző sajátosságait mutatják.

A felsorolt forrásokban a növények gyógyszerként való felhasználása széles körű. A beteg ember szinte minden általa ismert növényt felhasznált gyógyulása reményében. Ezeket a gyógyszereket hol a fogba kellett helyezni, hol ezek főzetével kellett öblögetni, a füstjével vagy a párájával füstölni, például a *papmonyafű párájával*, a *főzött föld párájával* vagy a *beléndfű párájával* (ez utóbbit már az ókorban is alkalmasnak tartották a fogfereg kiölésére). A magyar orvoskönyvek és receptes könyvek tanúsága szerint továbbra is hittek ugyanis a fogferegelméletben. Több helyen is találunk arra utalást, hogy akár a füstöléstől, akár a gyógyszerektől a fogfereg elpusztulását és kihulását remélték, például: *Feyer Belend fwnek az magwath teod az Elewen zenre, chywön annak az parayath bochyasd az fogadban, el vezy faydalmath. Sha ferögh lezön benne is, megh öly* (AM. I. 84b); Becskerekí 1698–1703: *Az igen fájó fogú emberről. Végy egy fél marok kendermagot, egy új csuprot, abban vesd bele a kendermagot; végy az révhelyből három apró köveket, mint egy-egy tyúkmony, akkorákat. Vesd az tűzben, hadd tüzesüljön meg egyenként, vesd az csuporban, és mosd meg az szájadat, és táts fél az szájadat, hadd menjen az szájadban az füst, az három tüzes köv egyenként egymás után legyen* (Hoffmann 1989: 354).

Előfordult az is, hogy az utasítás szerint nem a fogban, hanem valamelyik másik testrészen kellett a gyógyító szert elhelyezni, például a fájós fog felőli oldalon a kéz pulzusára, azaz ütőerére: *Foghagymath töröy megh, az mely felöl az fogh fay, kösd affelöl valo kezre, arra az Erre, kyt pulsusnak hynak az Doctorok* (AM. I. 83a). Ez a módszer ma is használatos a népi orvoslásban. Békés megyében fogfájás ellen egy gerezd fokhagymát kötnek a beteg csuklójára (vö. Oláh 1956: 85). De helyezték a gyógyszert a fájós fog felőli oldalon a fülbe: *Földy borostyannak ky fachyarth leweth eosd az fwledben az mely felöl fay az fogad. Fay azerth kewesse, de az fayas azonnal ees hamar megh zynyk* (AM. I. 84a), illetve a fülbe vagy az orrba: *Cicoreanak ky fachyart leweth tölch az orrodan, akar az fwledben, az fayo fogad megh gyogwl* (AM. I. 84b); más helyen viszont éppen ellenkezőleg: azt olvashatjuk, hogy bal felöl fájó fog esetén a jobb fülbe kell a gyógyszert tenni: [...] *ha azt az yobhyk fwledben töteod, bal feleol valo fogad fayasath el wezy, Ha penygh bal feleol tölteod az fwledben, yob felöl valo fogh fayasth vezön el* (AM. I. 85a). Ez a szokás talán összefüggésben lehet a visszajáról végzett cselekvések erejébe vetett hittel. A gyógyítást ugyanis a megfordítással akarják elérni, úgy, hogy jelképesen helyreállítják a betegség által megfordított élet rendjét (vö. Hoppál 1990: 710 is). Későbbi adatok a gyógyító anyag elhelyezésével kapcsolatban: Na-

dányi: *ha czékla gyökere vizét orrodba szívod, fogad fájdalmát enyhíti* (Péter 2006: 44); Becskereki 1698–1703: *Az kinek az fogától dagadt az orczája és fájdalmas az foga is. Gallest, temsöt törd össze, elegyíts lágy szurokban, melegítsd meg az tűznél, ragaszd az orczájára* (Hoffmann 1989: 366), *Az fekete nadálynak az tövét törd meg, mint az pépet, kend ruhára, ragaszd az nyakára és homlokára* (Hoffmann i. h.). Becskereki többféle gyógyszert is ajánl, melyeket a homlokra, nyakra kell tenni, vagy a szer páráját a fülbe vagy az orrba kell eresztetni (Hoffmann 1989: 383), például: *Szent György virágának az gyökerét kiásván, mosd és aszald meg, azt eczetben áztasd meg, azt az eczetet vedd az tenyeredben, onnat szídd az orrodban, az mely felől az fogad fáj.* (Egyébként pontosan ugyanez a recept megtalálható Pápai Páriz Ferenc Pax Corporisában is; vö. 1749: 82). Pápai Páriz ajánlja azt is, hogy egy gerezd fokhagymát helyezzenek a fülbe fogfájás esetén (i. h.). – Ez utóbbi módszer ma is használatos a népi gyógyításban. – Pápai Páriz Ferenc meg is indokolja, hogy miért hasznos a fülön keresztül gyógyítani a fogat: *Minthogy a' fülekben elszórt ereknek és inatskáknak (nervusoknak) nagy megegyezések vagyon a fogra menő erekkel; azért igen rendesen tselekesznek, a' kik a' fog-fájást a' fül által is orvosolják* (i. m. 81).

A népi fitoterápiára az a jellemző, hogy különleges vetési, gyűjtési előírás- és szabályrendszernek kell eleget tenni, s az alkalmazás során is rítus- és szertartásrend érvényesül. Például a néphit szerint mágikus erő csak akkor van a füvekben s egyéb szerekben, ha bizonyos jeles napokon (György, május elseje, pünkösd, Iván stb.), bizonyos helyeken s megszabott módon szedik azokat. A különleges utasítások egyébként más receptekre is jellemzők. Pl.: *Isopoth, zeekfwnek az vyragath, Fay Bozzanak az belső zöld heat, de oly agnak a ky azon eztendőben neweködöth, ezöket erős eczetben födel alath feozd megh* (AM. I. 86a); Becskereki 1698–1703: *Véggy egy fél marok kendermagot, egy új csuprot, abban vesd bele a kendermagot; véggy az révhelyből három apró köveket, mint egy-egy tyúkmony, akkorákat. Vesd az tűzben, hadd tüzesüljön meg egyenként, vesd az csuporban, és mosd meg az szájadat, és táts fel az szájadat, hadd menjen az szájadban az füst, az három tüzes köv egyenként egymás után legyen* (Hoffmann 1989: 354); Juhász Máté 1761: *Szent György nap előtt szedgy egynéhány leveli békát, melly a' fákön szöll nyárba, fedő alá egy tsuporba tevén vízbe főzd addig, míg tsak a' tsontya marad, az után ki vevén a' tűzről hadd meg-hidegedni a' vizet, és melly zsir rajta marad fellyül, sed egy üvegetskébe, 's mikor kívántatik tollú szálat belé mártván illesd a' fájó fogat, ki esik fájdalom nélkül, de egésségest meg ne érjen, mert az-is ki esik, úgy olvastam* (Péter i. m. 70); Becskereki (1698–1703) ajánlja a néphitben mágikus erővel felruházott menykő ütötte fa szálkáját is fogfájás gyógyítására: „*Ha fáj az fogad, menykőütte fának az szálkájával vájjad az fogadat, eláll az fájása véle, azaz megszűnik az fájása*” (Hoffmann 1989: 357). Az ilyen szálla használatának haszna ma is él a néphitben, például a Gyimes-völgyben (vö. Antalné Tankó Mária 2003: 62).

Más mágikus-babonás szokásokkal is kapcsolódott a gyógynövényhasználat, például számmokkal. Ilyenek a három, hét vagy kilenc, véleményünk szerint az 5 is – mint a 10 fele. Példák: *Vy Apiom magoth ky megh ereth, törty megh kylencz Nehezeköth, vesd egy korsochka Mustban, azzal mossad* (AM. I. 79a); *kecczör ees háromzoris megh chyelekeoggyed egy napon* (AM. I. 79a); MV. 1603 k.: *Kilenczi szem borsot törty megh, es eginihany petrosolumal timporald össze, es ted az faio fogad uduaban* (Hoffmann 1989: 45); [...] *Első nap nem haznal. Masodnap keweseth. Harmadnap yol meg erzöd. Negyed nap yobban. Eoteodyk Nap telyesseggel el mulyk. Smegh giogyul* (AM. I. 86a); Újhelyi 1677: *Kilencz szem borsot törj meg jól, egy néhany petrezselyem gyökerével temperáld egyben, tedd az fájó fogadra, használ* (Hoffmann 1989: 318); Berecskei 1698–1703: *megáll vele harmadik tétele* (Hoffmann 1989: 383).

Példák állati eredetű szerek használatára: ecetben megfőzött kígyóbőr: 1577: *Ecetben főzd megh az kegyonak bwreth, azzal mossad az fogakath es zayat, hogy az mely fluxus az főbül ala zal, az fogra, azth el ollassa, igh az fogad fayasa hamar el mulyk* (AM. I. 83a); hernyó: *vörös kapoztan valo hernyo fergeth, teod az fayó fogra de az töb fogakath megh ne ertessed vele, ky essyk az fayó fogh. De ha az fogad fölwl fay az kapoztanak az feolső feleről vegy hernoht, ha penigh alol*

fay fogad, az also rezeröl vegy az kapoztanak (AM. I. 83a), giliszta hamva: **Földy gyliztakath** *eges megh, annak hamwath töd az odwas fogban, megh giogyttia* (AM. I. 84a); farkas foga: Juhász Máté 1763: 67: **A farkas fogát** *tsontjával egygyüt melylyet a' bőrön hagynak, meg kell égetni, 's meg-törni, 's egy kis tört Timsót-is közébe tenni, 's mézben keverni [...];* AM. 1603 k.: szarvas szarva: **Az szaruasnak az szaruat** *fözd megh borban, es melegen mint eltürheted, ved az fogadra* (Hoffmann 1989: 17).

Az állati eredetű szerek használata gyakran az analógiás gyógyítás körébe sorolhatók, hiszen a férget féreggel (megölt féreggel) kívánják megölni, illetve a rossz fogat csontreszeléssel, illetve foggal kívánják orvosolni. Az analógia elve egyetemességét bizonyítja az az általános szokásmondás: „Kutyaharapást – szőrivel (kell gyógyítani)” és „Ami elrontja – meggyógyítja.”. Vagyis: a betegség kiváltó okával vagy azzal kapcsolatban levő gyógyszerrel, jelképes cselekvéssel kell orvosolni a bajt magát.

Példák a fog- és szájbetegségek gyógyításában a ganéjterápiára: holló ganéja: **Hollonak ganeyath** *ha az odwas fogban teződ faydalmat el vezy, merth el ronthya az fogath* (AM. I. 84b); Pápai Páriz Ferenc a béka kezelésére növényi anyagok mellett lúd ganéját is ajánlja: **Az alla alá pedig tegyenek ilylen flastromot: Lúdganéját,** *'s Mézet keverj öszve, tégy egy-kevés erős Bort hozzá [...]* (Pápai Páriz 1747: 399); Juhász Máté pedig fájós fogra **lóganét** javasol (l. fent).

A természetes népi gyógymódokat végigkíséri a pszichoterápia, elsősorban a verbális szuggesztió, a kommandálástól a gyógyítás befejezéséig. Ez persze nagy mértékben fokozza a gyógyszer fizikális hatását (l. feljebb is!). Például úgy kommandálnak valakinek betegsége gyógytövényt, hogy *Nagyoth haznal* (AM. I. 79a); *megh giogythia, es nem ys haggya toab terwlly* (AM. I. 80a); *mynd megh gyogyttya* (AM. I. 80b); *el allattya az rothadasth* (AM. I. 81a); *rothado szaynak igön io orwossagh* (AM. I. 81a); *igön haznal* (AM. I. 81b); *el ozlattya az fayasth* (AM. I. 83b); *Soha [többé] foga nem fay* (AM. I. 84a); *ky wzy az fergeketh, ez az zertelen fayast is el wezy* (AM. I. 84b); *el törö azth a fogath* (AM. I. 84b); *smegh erőssity [a fogakat]* (AM. I. 88a); *tyztan tartya az fogad husath* (AM. 88a); *Rothadasat Inödnek el wezy es Ingo fogakat is megh erőssity* (AM. I. 89b); *igen yo orwossagok* (AM. I. 91a); Becskereki 1698–1703: [a fogfájás] *enyhül vele jól* (Hoffmann 1989: 345); Becskereki i. m.: [...] *az szájadat, fogadat, nyelvedet, torkodat és az fene sebeket és egyéb dagadásokat, sülyöket meggyógyítja, ha gyakran orvoslod vele, elhidd bár* (Hoffmann 1989: 425); Becskerei i. m.: *ez szemlátomást gyógyítja* (Hoffmann 1989: 427).

A kommandálás másik szuggesztív formája, hogy bizonyos gyógyszerhatás hamarosan, biztosan bekövetkezik, vagy bizonyos meghatározott idő múlva a betegség, a fájdalom megszűnik: *Az fayas azonnal ees hamar megh zwnyk* (AM. I. 84a); **igen hamar** *el muly az fayasa* (AM. I. 84a); *el vezy hamar az faydalmath* (AM. I. 84b); *el vezy az faydalmath myngyarasth* (AM. I. 85a); **nem sok wdö mulwa ky eythy onneth** (AM. I. 85a); **Egy nap es egy eyel el mulwan,** *zabad akarattya zörenth ky esyk onneth az fogh* (AM. I. 85a); Juhász Máté 1763: 68: **virratig** *meg-gyógyul*.

Magukon és másokon alaposan kipróbált vagy más által is javasolt, bevált orvosságot ajánlanak. Szokványos kifejezések: *Bwdös szay megh gyogyul es yo zagu lezön. Ez megh probaltatoth sok fw emböröktwl* (AM. I. 79b); *Probalth* (AM. I. 85b); *Galenus orwossaga ez* (AM. I. 86b); *en-nel soha jobb orwossaga nem lehet* (AM. I. 86b); *Galenus dichery ezth* (AM. I. 87b); *Probalth orwossagh* (AM. I. 89a); MV. 1603 k.: *Fogh fajas ellen probalt orwossaga magam Janonak* (Hoffmann: 1989: 4); *Zeor Mjhalj Vram oroussaga* (i. h.); *Penjgej Nagy Peter fokfajas ellen magan es masokon probalt orvouosak [...]* *Eo azt mongja, hogj soha az utan az fogh fajas rea nem jun. Magamjs probaltam, de haznalt Jsten utan* (Hoffmann 1989: 69).

Mindezek a példák szemléletesen mutatják, hogy a felsorolt erdélyi munkák gazdag kincsébányái a népi gyógyítás kutatásának is.

Péter Mihály kitűnő ismertetése és saját tapasztalataink is azt bizonyítják, hogy a tanult szerzők műveiben is keveredtek a népi és a korabeli tudományos gyógymódok, de még inkább jellemző ez az empirikus doktorkodás emlékeit megőrző kéziratokra.

3. Mint a fentiekből kiderül: Péter Mihály könyvének első fejezete kitűnő bibliográfiájával, pontos filológiai adataival, a foggyógyítással kapcsolatos szakszavak összegyűjtésével és értelmezésével, valamint a népi gyógyításra utaló megjegyzéseivel sokféle kutatás forrásául és kiindulópontjául szolgálhat, hasonlóan a művelődéstörténeti szempontból igen értékes további fejezetekhez.

SZAKIRODALOM

- Antalné Tankó Mária 2003. *Gyimes-völgyi népi gyógyászat*. Európai Folklor Intézet – L' Harmattan Kiadó, Budapest.
- Duin, Nancy–Sutcliffe, Jenny 1993. *Az orvoslás története*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- Hoppál Mihály 1990. Népi gyógyítás. *Magyar Néprajz VII*, 693–724. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség*. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szeged. József Attila Tudományegyetem.
- Oláh Andor 1956. Népi orvoslás, orvostörténet, orvostudomány. *Orvostörténeti Közlemények* 3: 84–105.
- Oláh Andor 1986. „Újhold, új király!” *A magyar népi orvoslás életrajza*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Pólya Jenő 1941. *Az orvostudomány regénye*. Béta Irodalmi R. T. kiadása, Athenaeum, Budapest.

Ifj. Kaán Miklós–Keszler Borbála